

CLAUDIA URSUȚIU

LEON VOLOVICI – ISTORIC AL VIEȚII INTELECTUALE EVREIEȘTI DIN ROMÂNIA

LEON VOLOVICI – HISTORIAN OF JEWISH CULTURAL LIFE IN ROMANIA

There are seminal works in historiography which, while significantly furthering our comprehension of a certain age or topic, have also the merit of opening new avenues for research. The books and studies of Professor Leon Volovici dedicated to modern anti-Semitism and Jewish cultural life in Romania do represent such fundamental works, bringing key contributions to the knowledge and understanding of intellectual anti-Semitism and the debates circumscribed to the Jewish-Romanian circles.

The works dedicated to intellectual anti-Semitism focused on the second decade of the inter-war period offer a complex and nuanced image of the relationship between the anti-Semitism ideas and stereotypes and the evolution of the nationalistic ideology in Romania. In what concerns the topic of intellectual life in Romania, Leon Volovici observes and analyses the multitude of issues brought to the fore by the Jewish cultural phenomenon from Romania, constantly questioning both its causes and long-lasting consequences. Insightful observer of the status of Jewish intelligentsia, the historian highlights in his work the acculturation process and the socio-cultural integration of an important part of Romanian Jewish community. At the same time, he proposes an analysis of cultural dilemmas provoked by the aspirations of those Jewish intellectuals keen to become Romanian writers, fully integrated into the Romanian culture.

As a conclusion, it can be noted that the dilemmas of the Jewish intellectual did affect Leon Volovici himself. The historian admitting in fact that his latest book *De la Iasi la Ierusalim si inapoi* (*From Iasi to Jerusalem and backward*) is an attempt of self-understanding, self-identification, a return to the Jewish circle from which he originates and a rediscovering of his cultural roots.

Există în istoriografie lucrări fundamentale fără de care e greu de înțeles o epocă sau o problematică și care aruncă lumini generatoare de noi direcții de cercetare, de noi căi de pătrundere spre obiectivul cunoașterii veridice. Cărțile și studiile istoricului Leon Volovici dedicate antisemitismului modern și vieții culturale evreiești din România reprezintă astfel de lucrări esențiale, de referință pentru cunoașterea și înțelegerea dimensiunilor antisemitismului intelectual și a mișcării de idei din spațiul evreo-român.

Claudia Ursuțiu

Lecturer, Ph.D., at the Faculty of History and Philosophy, Jewish Studies Department, "Babes-Bolyai" University, Cluj, Romania. She teaches *The History of the Romanian Jews during the Nineteenth and Twentieth Centuries* and *Jewish Language*. Professional expertise and research interests: Jewish political life in inter-war Romania, Jewish ideologies, Jewish educational politics in the inter-war period, juridical status of the Jewish community. She is author of the book *Senatori și deputați evrei în Parlamentul României (1919-1931)* [*Jewish Members of the Romanian Parliament (1919-1931)*]. Email: ursutiucldia@yahoo.com

Key Words:

anti-Semitism, Jews, Romania, Jewish intellectual life, integration, acculturation, assimilation, Zionism, Jewish issue, Jewish ideologies.

O astfel de carte este *Ideologia naționalistă și „problema evreiască” în România anilor '30*, apărută la editura Humanitas, în anul 1995 (ediția în limba engleză a apărut la Pergamonn Press, Oxford, 1991), care rămâne și astăzi o lucrare etalon în cadrul literaturii de specialitate, oferind o imagine complexă și fin nuanțată a relației dintre ideile și stereotipurile antisemite și evoluția ideologiei naționaliste în România, cu accent pus pe a doua decadă a perioadei interbelice. O cercetare de acest gen era mai mult decât necesară în scrisul istoriei evreilor din România, și nu numai, în condițiile în care mișcarea de idei din spațiul românesc era deficitară din punctul de vedere al prezenței unei analize critice și lucide a problemei antisemitismului și a faptului că antisemitismul, de altfel fenomen care a însoțit cristalizarea și consolidarea naționalismelor de tot felul, a imprimat în spațiul românesc o nouă schimbare de direcție în definirea coordonatelor identității evreiești și în raportarea la societatea și cultura majoritară.

Fără a avea pretenția de a epuiza subiectul, Leon Volovici propune un eseu documentar, o încercare de interpretare a fenomenului antisemitismului intelectual realizată cu ajutorul unei tipologii a modului de abordare a „problemei evreiești” în cadrul orientărilor naționaliste românești. În dezbaterea de idei generată de apariția cărții au existat voci care i-au „reproșat” autorului interesul de a urmări exclusiv ideile și stereotipurile antisemite în gândirea intelectualilor preocupați de definirea ideologiei naționale și a specificului național și care ar putea conduce, la un moment și în anumite condiții, spre obținerea unei imagini deformate a intelectualilor români, în particular și a societății românești, în general, situație care ar fi putut fi evitată printr-o analiză riguroasă a prezenței acelor intelectuali democrați și liberi de orice urmă de antisemitism. În opinia lui Leon Volovici, o abordare metodologică de acest gen ar îmbrăca însă forma unei adevărate mistificări: „E ca și cum i-ai reproșa unui cercetător al febrei tifoide de ce se ocupă numai de oamenii bolnavi și nu vede câți oameni sănătoși și frumoși sunt în jur... E adevărat, aceștia din urmă reprezintă majoritatea, dar pe mine mă interesează tocmai apariția și simptomele bolii, cauzele răspândirii ei, de ce unii se molipsesc de <febră> și alții nu, când și de ce apar <epidemiile>”¹. Autorul recunoaște că intelectualii români de valoare care și-au asumat ideologii pur antisemite sunt puțini, însă problema cu care se confruntă orice cercetător al fenomenului în cauză este tocmai înțelegerea condițiilor și a cauzelor care au făcut ca tocmai membrii unei minorități să devină lideri de opinie ai dezbaterilor pe teme ideologice și politice privind „problema evreiască” și soluțiile privind tranșarea acesteia. O posibilă explicație ar fi contextul european, respectiv ascensiunea nazismului și „pericolul” bolșevic, însă Leon Volovici preferă să mute accentul de pe „urâtul european” pe modul de raportare al unor intelectuali români la tradiția autohtonă a unei mistici naționaliste și xenofobe, tradiție folosită și pentru a justifica pasivitatea sau indiferența în fața amploarei măsurilor luate

împotriva evreilor. Totodată, trebuie luată în discuție și reacția estompată de solidarizare publică a intelectualilor de orientare democratică, o adevărată „dilemă”, notează autorul, al cărui răspuns ar putea fi găsit atât în contextul socio-politic al perioadei (teroarea legionară, dictatura), cât mai ales în „stratificarea intelectualității românești din această perioadă, sub raportul atitudinii față de evrei și al receptării „problemei evreiești”. Există o categorie largă de intelectuali care adoptă atitudini antisemite datorită supunerii la o îndelungată tradiție, prin identificarea pasivă [...] cu cei mai autorizați reprezentanți ai naționalismului românesc, din trecut și contemporani. Conformismul, răspândit în mediile intelectuale, este întreținut de asocierea atitudinii antisemite cu imaginea- model a «bunului român», patriot și naționalist”⁷². Categoria adversarilor antisemitismului, intelectuali cu orientări diferite nu lipsește din analiza istoricului Leon Volovici, acesta arătând însă că poziția lor cunoaște în perioadă o curbă descendentă pe parcursul anilor ‘30, de la influență la diminuare și, în cele din urmă, la o totală marginalizare, ei nemaiaivând nici un cuvânt de spus împotriva gravității măsurilor îndreptate împotriva evreilor de la sfârșitul anilor ‘30.

O altă problemă sensibilă adusă în discuție este cea a orientărilor politice ale liderilor „tinerei generații” de intelectuali, în special M. Eliade, Emil Cioran și Constantin Noica. În condițiile în care aceștia au devenit, într-o măsură mai mare sau mică, exemple formative pentru un număr de tineri intelectuali, asistăm la adevărate polemici legate de angajamentul lor pro-legionar. În studiul lui Leon Volovici prezența acestora este strict legată de raportarea lor la „problema evreiască”, la vehicularea unor idei antisemite și modul de argumentare al acestora. Totuși, încercând să caute o explicație a angajamentului lor politic, se face trimitere la o serie de posibile resorturi psihologice, printre care fascinația exercitată de personalitatea lui Nae Ionescu asupra tinerilor grupați în jurul lui sau impactul puternic avut asupra unora de modul în care Codreanu și ceilalți lideri ai Gărzii au fost lichidați. Pentru a se putea obține o analiză lucidă a acestui subiect „fierbinte”, L. Volovici propune, ca punct de plecare, atingerea unei stări de normalitate, în care discuțiile să se poarte deschis, depășindu-se impulsul de a evita chestiunile sensibile și de a oferi explicații „comode” și „mistificatoare” sau de a bloca analiza critică pe motiv de „provocare”, „culpabilizare” sau „denigrare”.

Intelectualii români de orientare naționalistă din perioada interbelică sunt încadrați de istoric, după gradul de intensitate al ideilor antisemite, în două mari categorii. Pe de o parte ideologii extremiști, aplecați spre fanatism și evreo-fobie maniacală (A. C. Cuza, N. Paulescu) sau de tipul mistic-misionar (C. Z. Codreanu), la care obsesia eliminării evreilor a luat forme doctrinare și a stat la baza activității lor politice. Pe de altă parte, doctrinarii naționalismului, partizani ai unui antisemitism „rațional”, legitimat pe baza unor considerente etnice, sociale, economice sau de altă natură. Cei din urmă, de altfel cei mai mulți și cu cea mai mare influență,

pretind existența unei „probleme evreiești” grave atât socio-economică, cât și cultural-spirituală, fără însă a uita să facă o diferențiere între evreul-rău, care îl concurează pe autohton și evreul-bun, care aduce servicii culturii și științei românești. Printre intelectualii încadrați de Leon Volovici în această din urmă categorie se numără și N. Iorga, O. Goga, Nichifor Crainic (ultimii doi evoluând însă după anul 1935 spre prima categorie) sau Nae Ionescu (considerat a fi adeptul unei românizări neviolente, obținută prin crearea unei structuri statale care să separe etniile și care să blocheze astfel evreilor posibilitatea de a se amesteca cu populația românească), precum și o parte din liderii „tinerei generații”, cu devieri însă spre prima categorie, când fenomenul „convertirii gardiste” s-a aflat la punctul maxim.

Cercetarea întreprinsă de istoricul Leon Volovici demonstrează faptul că și în evoluția politică și culturală a societății românești „problema evreiască” a cunoscut o traiectorie îndelungată, ce nu poate fi eludată sau ștearsă din tabloul istorie românești. În fond, evitarea cercetării oricărui segment de istorie este mult mai aducătoare de prejudicii (alterări, coruperi, denaturări) decât concluziile sau interpretările unor studii critice, uneori interpretabile. Naționalismul ideologic și politic, consideră Volovici, a avut și în România un rol determinant în viața politică și culturală iar după primul război mondial orientarea naționalistă dominantă, în care antisemitismul era parte componentă fundamentală, a făcut ca în cele din urmă „chestiunea evreiască” să se transforme dintr-o problemă politică și socială într-una vitală a culturii românești. Motivele care au stat la baza acestei evoluții, conchide autorul, sunt legate de antagonismul față de evrei, care inițial a fost promovat de o parte importantă a naționalismului românesc și care, după 1930, ajunge să ocupe un loc central în viața politică și intelectuală a țării, devenind astfel un test al orientării ideologice. Dezvoltarea ideologiei antisemite în România are la bază, susține L. Volovici, importanța acordată tradiției și folosirii autorității acesteia. Drept urmare, antagonismul față de evrei, consolidat de autoritatea tradiției, începe să fie perceput drept un element natural și esențial, totodată, al naționalismului românesc. Formarea conștiinței naționale românești în perioada modernă este asociată puternic cu ostilitatea față de evrei, asociere explicată plecând de la considerente de ordin istoric: „Cele două momente decisive în jurul cărora s-a cristalizat ideea națională – obținerea independenței de stat la 1877 și realizarea României Mari prin unirea tuturor provinciilor locuite de români, în 1918 – s-au asociat în mentalitatea colectivă cu o acută situație conflictuală cu populația evreiască, identificată pe nedrept, ca adversara realizării acestor fundamentale idealuri naționale. Acordarea de drepturi civile nu a fost, în ambele situații, un obiectiv pe agenda politică românească, ci o condiție (un «șantaj») impusă din afară, ce părea un rezultat al „amestecului străin», al „comploturilor»” puse la cale de „oculte»” și „atotputernicele»” organizații evreiești internaționale”³.

Transformarea „problemei evreiești” într-o chestiune vitală a societății și culturii românești poate fi explicată, susține L. Volovici, și datorită existenței mitului intelectualului, asociat, de altfel, cu mitul național. Forța mitului care își are sorgintea în rolul important deținut de cărturarii români în desfășurarea Revoluției din 1848 și în crearea statului național român, se regăsește și în secolul XX, când asistăm la consacrarea sa ca trăsătură a mentalității românești, „marii înaintași” deveniți „precursori ai noului curent” și „ghizi spirituali ai națiunii” având un impact deosebit de puternic. O altă dimensiune a forței mitului intelectualului și a influenței covârșitoare a acestuia este surprinsă de autor în implicarea directă în politică a scriitorilor, poezilor, istoricilor, a oamenilor de cultură, în general, cu impact puternic asupra opiniei publice, indiferent de eficiența prestației politice a acestora: „chiar dacă aptitudinile și comportamentul lor politic erau discutabile, uneori compromițătoare și pentru susținători, intelectualii consacrați intrau în politică «profesionistă» cu un impresionant «capital simbolic», în care era inclus prestigiul operei lor, dar și reputația patriotismului lor militant”⁴.

Urmărind evoluția antisemitismului ideologic, L. Volovici surprinde apariția după primul război mondial a unor faze noi, diferite de cele în care programul antisemit se baza în continuare pe ideea dominației economice și a invaziei evreiești. Este vorba de identificarea evreilor cu „pericolul bolșevic”, exacerbat de informațiile despre teroarea stalinistă și de posibilitatea pierderii Basarabiei. Ulterior, în anii deceniului al patrulea, doctrinarii „noului naționalism” se îndreaptă spre o spiritualizare accentuată a acestuia, tendință care atrage după sine și o spiritualizare a tezelor antisemite și reîntoarcerea la vechile argumente teologice de combatere a iudaismului. În plus, arată autorul, combaterea modernismului în numele tradiției și specificului național este frecvent transferată pe teren antisemit.

Analiza componentei rasiste a antisemitismului interbelic relevă faptul că în ciuda sporirii argumentelor rasiste de combatere a averilor, acestea se regăsesc mai degrabă la periferia vieții intelectuale, de multe ori doar mimându-se terminologia nazistă, fără închegarea unor doctrine coerente. Explicația oferită de istoric trimite la absența unei tradiții românești serioase în acest sens, preocuparea de bază rămânând integrarea antisemitismului într-o ideologie naționalistă radicală, care „să justifice teoretic statul etnocratic preconizat, să dovedească nocivitatea prezenței evreilor în societatea românească și justețea programelor de românizare sau de expulzare parțială sau totală a evreilor, în cadrul unei acțiuni coordonate pe plan european”⁵.

Un alt subiect predilect de cercetare al istoricului Leon Volovici îl reprezintă problematica vieții intelectuale evreiești din România, tematică deosebit de complexă care poate mai mult decât oricare alta trebuie să țină seama de aceea situație specială care face ca istoria fiecărei comunități evreiești să fie, în același timp, parte a istoriei generale evreiești și parte a

istoriei poporului în mijlocul căruia trăiește, fără însă a se identifica la modul absolut cu vreuna dintre ele. Este o evidență de care trebuie să țină seama orice investigație dedicată acestei problematici, indiferent dacă accentul cade pe elementele comune sau, în mod predilect, pe interferențele culturale cu societatea majoritară.

Studiile lui Leon Volovici dedicate acestui segment deosebit de important pentru istoria evreilor români și care, din păcate, încă mai așteaptă să i se dedice o lucrare de sinteză, înregistrează și analizează multitudinea problemelor aduse în discuție de fenomenul cultural evreiesc din România, cu o interogare permanentă atât asupra cauzelor, cât și asupra consecințelor de durată ale acestuia. Cercetarea sa permite o mai bună înțelegere a fenomenului cultural evreo-român, în toată complexitatea sa, ale cărui începuturi coincid cu metamorfozele traversate de comunitatea evreiască, o colectivitate de tip tradițional, confruntată cu provocările modernității ce se manifestă într-un mod particular în zonele Europei de răsărit. Este vorba de o societate evreiască care produce o cultură cvasi-omogenă până în momentul în care activitatea intelectuală se diversifică printr-o deschidere a orizonturilor spirituale, printr-o asimilare a curentelor de idei din jur, realizând în final o sinteză între tradiție și modernitate. Urmărind impactul avut de modernitate asupra societății evreiești tradiționale, Leon Volovici surprinde momentele cheie din procesul de formare a elitei intelectuale evreiești din România, momente care se suprapun peste etapele procesului de racordare la exigențele civilizației moderne, în care se angajează automat și societatea evreiască a vremii.

În studiul *Moses Gaster and Ronetti-Roman – Two Romanian Jewish Intellectuals facing Modernization*⁶, autorul orientează discuția asupra înțelesurilor statutului de evreu român și în direcția demarcării culturii evreiești în cadrele specifice ale României de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Sub impactul modernității desprinderea de sub tutela autorităților comunitare tradiționale, integrarea în societatea românească precum și fenomenul de aculturație crescândă își pun pecetea asupra vieții intelectuale evreiești, care începe să cunoască o nouă dinamică. Generația de intelectuali evrei care se afirmă la sfârșitul acestui secol este plasată de L. Volovici sub zodia dublei loialități culturale, evoluția lor ulterioară fiind marcată de această dublă apartenență, deliberat asumată. Este o generație care, datorită integrării culturale și sociale, pe de o parte și îndepărtării de tradiția evreiască, pe de alta, încep să își pună probleme de identitate. Dar, în ultimă instanță, notează autorul, în ciuda respingerii și a conflictelor interioare, ei se consideră intelectuali români, integrați în cultura română, aflați însă în același timp în legătură cu tradiția evreiască.

Gaster și Ronetti – Roman, ambii posedând o solidă educație ebraică, dar și una modernă, sunt considerați de Leon Volovici drept reprezentativi pentru prima generație de intelectuali evrei moderni și pentru noile tendințe din gândirea evreiască, care apar în România sfârșitului de secol

XIX. Cele două figuri emblematică sunt supuse unei analize în paralel, reliefându-se punctele comune, dar mai ales părerile diferite ale acestora în cea ce privește modul lor de raportare la tradiția evreiască și viața religioasă, atitudinea față de sionism, perceperea propriei relații cu societatea românească și șansele integrării evreilor români în România modernă. Gaster este modelul ideal, susține autorul, pentru intelectualul evreu modern, personalitatea sa fiind parcă creată în mod intenționat pentru a sintetiza „simbolic” profilul și destinul intelectualilor evrei moderni: „El nu a văzut nici o incompatibilitate între societatea românească și viața religioasă evreiască, între a fi evreu și a fi român, între activitățile sale ca jurnalist și cărturar, între a scrie pentru jurnalele românești și a scrie pentru cele evreiești sau între a activa în cadrul comunității evreiești sau în cadrul mai larg al societății românești”⁷. Analizând gândirea lui M. Gaster se remarcă „elogiul” adus vieții religioase evreiești din România, lipsită de rigoare excesivă și de bigotism. Chiar și după expulzarea sa în anul 1885 și stabilirea la Londra, unde va deveni rabinul șef al comunității sefarde de aici, Gaster va continua să aducă omagiu mentalității evreiești din România, înclinată spre modernism și o preluare mai puțin riguroasă a exigențelor vieții religioase tradiționale: „La Gaster, comparația dintre cele două lumi evreiești, cea din România și cea din Occident, este întotdeauna în favoarea celei evreilor români, tocmai datorită spiritului lor tolerant și absenței unei rigori excesive, intelectualul evreu văzând în această atitudine o expresie a înțelepciunii și o valoare umană demnă de apreciat”⁸.

O cu totul altă abordare a dilemelor cu care se confruntă evreul modern ne este prezentată de L. Volovici atunci când mută discuția spre Ronetti-Roman, perceput mai degrabă ca un conservator în viziune și care, spre deosebire de Gaster, respinge soluția sionismului, atrăgând atenția că odată desprins de lumea religioasă tradițională, evreul modern nu are altă alternativă decât integrarea, opțiune care ar înseamnă nu numai sfârșitul vieții evreiești, ci și moartea iudaismului. În cazul său, dubla apartenență culturală se exprimă prin scris, prin opțiunea lingvistică și tematică, Ronetti-Roman fiind de altfel, notează autorul, primul intelectual evreu care a transformat dilema identității evreiești și tentația deplinei integrări într-un subiect de meditație și temă literară. Esel său intitulat *Două măsuri*, apărut în 1898, în care se prevestește prăbușirea culturii și valorilor tradiționale evreiești, erodate deja din cauza procesului de modernizare, este considerat de Leon Volovici nu numai prima analiză a profilului intern al evreimii române și a relaționării acesteia cu statul român, ci și o examinare critică a politicii oficiale față de evrei și a dorinței acestora de integrare în societatea românească, temă dezvoltată ulterior în piesa *Manasse* (1900). Urmărind evoluția condiției intelectualului evreu, autorul consideră că mult mai importante decât polemicile aprinse stârnite de piesă în epocă sunt influențele avute de aceasta asupra generației de scriitori evrei, care au apărut după primul război mondial, aceștia făcând în

mod frecvent analogie între scenele acestea cu antagonismul și dilemele din jurul integrării evreilor în societatea românească. De altfel, studiul acestei generații face obiectul analizei unui număr mare de studii⁹, Leon Volovici considerând că interbelicul românesc aduce cu el și profunde mutații la nivelul societății evreiești, anunțate deja de schimbările provocate de sfârșitul primului război mondial, în urma cărora cercurile intelectuale evreiești au fost convinse de faptul că toate aspectele privind universul evreiesc trebuie restructurate, sau cel puțin reconsiderate, respectiv programele politice, organizarea internă, scopurile sociale și culturale, modul de percepere a identității evreiești sau problema integrării în societatea românească. Pentru o mai bună înțelegere a evoluției mișcării intelectuale evreiești din perioada interbelică, L. Volovici propune jalonarea acestuia cu câteva puncte-cheie, și anume coabitarea evreilor din Vechiul Regat cu cele trei comunități evreiești „noi”, din Transilvania, Basarabia și Bucovina care nu numai că sunt net diferite, ci le și depășesc numeric pe cele din Vechiul Regat, fapt care conduce la apariția unei situații speciale în care 70% la sută dintre evreii români se raportau la România Mare ca la un stat cu care aveau prea puține lucruri în comun, istoria, limba, cultura română și mentalitățile românilor fiindu-le total străine (de altfel, deosebirile importante dintre evreii din provinciile alipite și cei din Vechiul Regat, sesizabile în special la nivelul gradului de aculturare și asimilare, și-au pus o amprentă definitorie asupra naturii relațiilor din interiorul evreimii române); Constituția din anul 1923, care acordă emancipare deplină tuturor evreilor români; Declarația Balfour, care relansează mișcarea sionistă din România și nu în ultimul rând revoluția bolșevică și războiul civil din Rusia, ultimele două evenimente având loc în același an (1917) parcă, subliniază L. Volovici, pentru a marca în mod simbolic noile opțiuni care se deschideau în fața evreilor.

Care au fost ideile și principiile care i-au ghidat pe intelectualii evrei ai acestei epoci? Care au fost reacțiile lor la antisemitismul perioadei? Cum s-au raportat ei la integrarea în noua realitate a României Mari? Sunt tot atâtea întrebări care își găsesc răspunsul în studiile dedicate de L. Volovici problematicilor în cauză.

Un prim punct demonstrat de autor este faptul că după euforia dobândirii emancipării, liderii evreilor români s-au văzut în situația de a lupta pentru apărarea drepturilor dobândite și de a-și focaliza energiile spre lupta împotriva antisemitismului, a cărui ascensiune impunea elaborarea unei strategii defensive. Răspunsul societății evreiești, în ansamblul ei, la radicalizarea atitudinilor antievreiești, nu a avut totuși un caracter omogen, mergându-se de la asimilarea completă până la identificarea cu idealul național al mișcării sioniste.

Discutând aspecte legate de profilul liderilor evrei interbelici, L. Volovici precizează că cei care au dominat scena politică evreiască nu au fost numai „activiști” sau lideri pragmatici, ci și intelectuali implicați profund în strategiile promovate, fiecare dintre ei simțind nevoia să se

definească în raport fie cu tradiția, fie cu marile tendințe prezente în iudaismul european contemporan.

Investigația asupra dezbaterii de idei din politica evreiască interbelică ne arată că aceasta a fost dominată de două nume, respectiv W. Filderman și A. L. Ziss. Primul, „arhitect” al unei linii moderate, de mijloc, propunea o integrare, o „asimilare” moderată de păstrarea conștiinței unei apartenențe evreiești, religioase și culturale. Cel de-al doilea, reprezentant al naționalismului evreiesc, promova noua politică evreiască, care urmărea nu numai obținerea unei emancipări civile și politice, dar și revendicarea statutului de minoritate națională și a unei autonomii culturale. Rezultatele cercetării întreprinse îi prezintă pe cei doi ideologi evrei, ambii intransigenți în doctrinele lor („asimilismul” temperat de păstrarea unei identități culturale și religioase evreiești și naționalismul sionist, care clama autonomia totală și neimplicarea în arena politică românească), aflați într-o permanentă polemică ideologică și confruntare de idei. Analizând cele două alternative oferite, L. Volovici consideră că șansele de reușită au aparținut liniei de mijloc, mult mai pragmatice, propusă de Filderman, argumentându-se că aceasta era mai potrivită atât cu situația de pe scena politică românească a momentului, cât și cu natura comunității evreiești din România. Prestigiul de care se bucura Filderman și longevitatea carierei sale politice sunt explicate de autor prin intransigența acestuia în apărarea drepturilor evreilor și prin adoptarea, de câte ori era nevoie, a unor strategii complexe și diverse, el reușind astfel să fie un adevărat lider comunitar: „când drepturile civile ale evreilor au început să fie dezbătute, liderii politici români au fost surprinși să descopere un reprezentant al evreilor, care se comporta neașteptat. Demnitatea și cutezanța, precum și intransigența sa au provocat iritare și surpriză. Brătianu, de exemplu, a definit aceste trăsături ca fiind insolentă și aroganță. Pe de altă parte, Filderman a câștigat însă respectul și prietenia altor politicieni români importanți, precum I. G. Duca, N. Titulescu sau Iuliu Maniu”¹⁰.

A. L. Zissu, considerat cea mai puternică personalitate din viața intelectuală evreiască care i s-a opus în mod constant lui Filderman, reprezintă în ultimă instanță, notează L. Volovici, un nou model al percepției evreiești. Deși noua mișcare națională evreiască nu s-a impus niciodată la modul dominant, ea a creat o nouă tendință printre intelectualii evrei, respectiv o revitalizare și o renaștere culturală prin re-ancorarea în iudaism. Identitatea evreiască primea acum mai multă substanță și un nou conținut, un exemplu ilustrativ sugerat de autor în acest sens fiind denumirile unor gazete evreiești, precum *Mântuirea* și *Renașterea Noastră*, care erau nu numai titluri de ziare, ci și expresia unei noi orientări, cu influență puternică și asupra generației de scriitori evrei care încep să se afirme acum, printre care I. Ludo, F. Aderca, B. Fundoianu, M. Sebastian, I. Călugăru și mulți alții.

Un alt aspect adus în discuție de cercetarea lui Leon Volovici, cu o influență covârșitoare asupra orientărilor intelectuale evreiești din România, este antisemitismul interbelic, care începe deja din anul 1922 și care a dus la o re poziționare a liderilor politici și spirituali ai evreimii române. Analiza efectuată asupra reacției liderilor și intelectualilor evrei relevă faptul că acestea au diferit în funcție de poziția lor față de integrarea în societatea românească și față de propriile explicații privind escaladarea fenomenului antisemit. Leon Volovici consideră că cei mai bine pregătiți pentru a lupta împotriva antisemitismului erau cei care conduseseră lupta pentru emancipare, în ultima ei fază, respectiv Filderman și cei grupați în jurul său care, pe baza experienței deja dobândite, au urmat căile tradiționale de luptă, încercând, în același timp, să atragă solidaritatea politicianilor și intelectualilor români care se opuneau antisemitismului.

Pentru Filderman, arată autorul, antisemitismul românesc era un fenomen artificial, provocat de sus fără nicio susținere în masele românești, impunându-se astfel necesitatea unor lucrări care să dovedească lipsa de temei a tezelor antisemite: „Filderman a fost neobosit în această direcție; a scris studii deosebit de bine documentate pentru a lupta sistematic împotriva tezelor antisemite. Cercetarea sa a atins fiecare domeniu: statistici demografice ale populației evreiești, importanța ei economică, procentajul studenților evrei în universitățile românești, participarea evreilor la război, numărul celor căzuți în război și a soldaților evrei decorați”¹¹. Un alt principiu de bază al tacticii lui Filderman de combatere a antisemitismului era alianța cu forțele politice românești dispuse să garanteze apărarea intereselor evreiești.

De partea cealaltă a baricadei, L. Volovici evidențiază atitudinea deosebit de radicală a lui Zissu, în a cărei opinie arma cea mai eficientă în combaterea antisemitismului era însăși naționalismul evreiesc pe care îl teoretiza, care ar fi trebuit să conducă spre obținerea unui statut autonom și a izolării comunității evreiești. Mai mult decât atât, el se apropie periculos de mult de ideologii români ai purității etnice, pledând pentru dreptul românilor de a evita mixajul cu spiritul evreiesc, alăturare care a provocat însă una din cele mai puternice polemici din cercurile sioniste, ce a condus în final, conchide autorul, la adoptarea unor atitudini critice față de radicalismul lui Zissu. Unul din cei mai vehemenți contestatari a fost publicistul I. Ludo care, în ciuda apropierei de ideologia lui Zissu, a considerat poziția acestuia drept o autolimitare a drepturilor cetățenești ale evreilor, bazată pe discriminare etnică.

Fin observator al tabloului oferit de imaginea condiției intelectualului evreu în perioada interbelică, L. Volovici surprinde în cercetarea sa și procesul de aculturație și de integrare socio-culturală a unui segment important al comunității evreiești din România. Studii precum *Scriitor român – scriitor evreu*¹² sau *Romanian Writers – Jewish Writers: The Dilemmas of Cultural Identity*¹³ ne propun o analiză a condiției acelor intelectuali evrei, confrunțați cu dilemele culturale provocate de aspirațiile lor de a deveni

scriitori români, integrați în cultura română. La o privire de ansamblu, Leon Volovici notează pentru primii 40 de ani ai secolului XX prezența a aproximativ 50 de scriitori evrei, recunoscuți, într-o măsură mai mare sau mai mică, de critica și de istoria literaturii române, printre numele cele mai cunoscute numărându-se cele ale B. Fundoianu, F. Aderca, M. Sebastian, Max Blecher, Ilarie Voronca, I. Peltz sau I. Călugăru.

Integrarea lor în cultura română și dilema dublei lor identități culturale a generat nu de puține ori suferințe și conflicte interioare, uneori cu consecințe importante asupra muncii lor, asemenea interogații și dileme devenind mai acute în anii '30. Urmărind evoluția lor în timp, Leon Volovici constată faptul că un număr mare de tineri intelectuali evrei s-au grupat, inițial, în jurul cercurilor sioniste și publicațiilor patronate de Zissu, unde se insista asupra necesității prezenței în România a unei literaturi evreiești, cu tematică evreiască și adresată, în special, unui auditoriu evreiesc. Însă, notează autorul, cei mai talentați dintre ei au înțeles repede că acest gen de literatură, programată ideologic, era sortită să rămână periferică, îndreptându-se astfel, în ciuda atașamentului puternic față de Zissu, spre literatura română, dorind „să se elibereze de constrângerile unui deziderat național, pe care oricum îl împărtășeau, dar în numele căruia nu acceptau să-și sacrifice chemarea literară, și mai presus de toate motivul de a exista într-un mediu artistic”¹⁴. Ei nu se vor desprinde însă niciodată total, arată L. Volovici, de lumea evreiască din care provin și de problematicile evreiești ale perioadei. Exemplificatoare pentru această generație de intelectuali sunt cazurile lui B. Fundoianu, cu a sa existență jurnalistică și literară dublă, trăită însă fără drame, conflicte interne sau crize de identitate și Felix Aderca, cu a sa oscilație între adoptarea totală a unei poziții evreiești și statutul de intelectual român democrat, ambivalență de care era deosebit de conștient.

Anii 30 sunt, în opinia lui Leon Volovici, anii în care începe să fie zdruncinată credința acelor intelectuali, ce doreau o integrare în cultura română, cu păstrarea unei identități evreiești, mai ales în condițiile campaniilor antisemite, ce încep să fie duse pentru excluderea evreilor din cultura română. Analizând noul cadru politic al acestor ani, Leon Volovici precizează că situația s-a tensionat și mai mult prin apariția unor dispute „răsunătoare” între liderii cercurilor intelectuale evreiești, multe din ele având la bază poziția intransigentă a lui A. L. Zissu, care considera că scriitorii evrei ar trebui să se îndrepte doar spre tradiția și spiritualitatea evreiască. Cei mai afectați de noile condiții politice au fost, notează autorul, cei care și-au orientat cariera spre integrare și recunoaștere în cultura română și care s-au văzut nevoiți să facă față nu numai atacurilor antisemite îndreptate împotriva legitimității statutului lor de scriitori români, ci și celor provenite din presa națională evreiască. Leon Volovici supune analizei două cazuri „faimoase” ale perioadei, respectiv cel al lui M. Sebastian și F. Aderca, ambii fiind prinși între focuri, atacați în ceea ce privește legitimitatea prezenței evreiești în cultura română atât de presa

antisemită extremistă, cât și de cea național evreiască, cele mai „inchizitoriale” articole fiind cele ale lui Zissu și Ludo.

Din perspectiva vieții intelectuale evreiești din România, Leon Volovici surprinde în evoluția acestora trei tendințe majore, două radicale, respectiv totală identificare cu mediul cultural evreiesc, fără nici o legătură cu identitatea evreiască și alternativa pur evreiască a alegerii unei literaturi evreiești, de limbă română, justificată ideologic de argumentele tradiției naționale și una de mijloc, mult mai complexă, urmată de acei scriitori și intelectuali formați sub semnul întrepătrunderii a două culturi și două identități. Reflectând asupra acestora, autorul conchide că singura care a reușit să ofere scriitori de succes a fost cea din urmă, primele două eșuând din punct de vedere literar, deoarece au plasat criteriile ideologice și etnice deasupra celor culturale și estetice: „Scriitori de succes au fost aceia care s-au luptat, au oscilat între cele două tendințe, s-au luptat să rămână credincioși vocației lor artistice, fără însă să renunțe la atașamentul față de familie sau tradiția istorică. Ei au fost mai vulnerabili, mai expuși la atacuri venite atât din direcția naționalistă și antisemită, cât și din direcția național-evreiască. Existența lor ca scriitori a depins de recunoașterea și acceptarea mediului românesc și tocmai această legătură vitală a fost pusă sub semnul întrebării”¹⁵.

Sfârșitul simbiozei culturale evreo-române este plasat la sfârșitul celei de a doua decade a perioadei interbelice, când a devenit evident că evoluția intelectualilor este plasată sub semnul eșecului, datorită legislației privitoare la excluderea lor oficială din viața culturală românească¹⁶.

Problematica deosebit de complexă a condiției intelectualului evreu este abordată de istoricul Leon Volovici și dintr-o altă perspectivă, respectiv cea a memorialisticii evreiești din spațiul românesc, remarcându-se aici prin munca titanică depusă la editarea jurnalului lui M. Sebastian și a memoriilor lui Arnold Schwefelberg¹⁷.

În anul 1996, vedea lumina tiparului, la editura Humanitas, prima ediție a jurnalului lui M. Sebastian (1935-1944)¹⁸. Dorința „celui mai bine integrat scriitor evreu în cultura română” de a ține un jurnal este pusă de L. Volovici în legătură directă cu criza declanșată în anul 1934 de scandalul din jurul romanului *De două mii de ani* și a prefeței lui Nae Ionescu, care justifică teologic antisemitismul, scriitorul simțind la momentul respectiv că viața și traiectoria lui intelectuală se aflau într-un punct critic.

Jurnalul lui Sebastian ne este prezentat de editor ca având o structură construită pe mai multe niveluri, respectiv un jurnal intim, unul de creație, unul politic și unul evreiesc, cel care, în fond, interesează cel mai mult din punctul de vedere al evoluției vieții intelectuale evreiești. Datorită schimbării statutului evreilor, jurnalul se transformă treptat într-o mărturie a dramei evreilor, înregistrând nu numai măsurile oficiale privind discriminarea și marginalizarea evreilor, dar, mai ales, percepția avută de un intelectual, ce se considera aparținând culturii române, asupra impactului și efectelor acestora: „După ce trăise, aproape un deceniu,

euforia acceptării și consacrării în mediul literar românesc, Sebastian a cunoscut apoi și dureroasă experiență a respingerii legiferaute și a treptatei ostracizării. El e cu deosebire sensibil la formele tot mai grotești de persecuție, notate cu stăpânită resemnare și ironie”¹⁹. Subiectele care îl frământă pe Sebastian în mod permanent, respectiv intelectualii și politica, tentația totalitaristă, condiția evreului și dilemele intelectualului se regăsesc de multe ori ca temă de meditație în jurnal, chiar și în momentul când acesta devine predominant politic, în urma invadării Poloniei și căderii Parisului.

Urmărind relația lui Sebastian cu Nae Ionescu și cu ceilalți prieteni „converțiți la gardism”, L. Volovici apreciază că *Jurnalul* aduce la lumină o mărturie „surprinzătoare”, și anume menținerea contactelor cu aceștia, explicată fie afectiv, fie datorită convingerii lui Sebastian în posibilitatea refacerii unei ambianțe intelectuale pluralistice.

Analizând însemnările de la sfârșitul războiului, L. Volovici atrage atenția asupra importanței *Jurnalului* nu numai din perspectiva temelor exclusiv evreiești, ci și din cea a istoriei postbelice românești, Sebastian intuind semnele instalării unui nou tip de represiune și începutul unei noi rinocerizări, de data aceasta pro-sovietice, o „fantastică” premoniție a ceea ce urma să vină²⁰.

Dacă *Jurnalul* lui Sebastian este un jurnal de scriitor, memoriile lui Arnold Schwefelberg²¹ sunt cele ale unui intelectual evreu implicat în politica evreiască, considerat de L. Volovici un model tip pentru intelectualitatea evreiască formată la sfârșitul secolului al XIX-lea, un intelectual modern, emancipat, integrat în societatea românească dar cu păstrarea unei puternice identități evreiești, cu simpatii sioniste, însă mai degrabă „sentimentale” decât programatice și cu o formă moderată de militantism evreiesc.

Pentru un istoric al vieții politice evreiești din România, memoriile lui Schwefelberg, care acoperă cronologic prima jumătate a secolului XX, sunt deosebit de importante, în condițiile în care acestea dezvăluie în multe cazuri mecanismele intime ale conturării pozițiilor sau soluțiilor în momente dintre cele mai delicate ale conviețuirii româno-evreiești, dintr-o complexă epocă de transformări sociale, permițând, totodată, o mai fină observație a polemicilor, disensiunilor și rivalităților personale, inerente oricărui mediu politic. Din punct de vedere al afiliației politice, Schwefelberg a fost un colaborator apropiat al lui W. Filderman și un adept al orientării acestuia de integrare în societatea românească cu păstarea unei identități evreiești culturale și religioase, nu însă fără rezerve, după cum notează, L. Volovici, la un moment dat: „Schwefelberg definește nuanțat și aproape neutru diferențele dintre cele două poziții, în ciuda apropierii de Filderman, căruia îi vedea calitățile personale, dar și limitele politicii lui, cu deosebire excesiva restrângere programatică la obiective imediate”²².

Martor al perioadei interbelice cu marile ei schimbări aduse în planul vieții evreiești, al regimului Antonescu, care i-a clătinat considerabil încrederea în restabilirea bunei conviețuirii între români și evrei, al celui de-al doilea război mondial, când a fost foarte activ în domeniul asistenței sociale și al instaurării regimului comunist, față de care a rămas distant, Schwefelberg a văzut, în final, o dublă soluție pentru evreii români, și anume fie asimilarea treptată, fie stabilirea în Israel. Nu a fost însă nici el ocolit, ca mulți alți intelectuali din generația sa, de sentimentul eșecului, stare de spirit descifrată de L. Volovici prin aceea „permanentă <<hamletiană>> oscilare între integrarea deplină, culturală și socială, în mediul românesc și asumarea, în grade foarte diferite, a unei identități evreiești, însoțită de regulă cu o formă bovarică, sentimentală sau culturală de sionism”²³.

Leon Volovici nu se mulțumește numai cu publicarea acestor jurnale și memorii, ci le și folosește în scrisul istoriei intelectualității evreiești din România. De exemplu, studiul *Victimele ca martori: jurnale ale intelectualilor evrei din timpul perioadei antonesciene*²⁴, aduce în prim planul discuției jurnalele a trei intelectuali evrei, scrise în timpul regimului antonescian, și anume cele ale lui M. Sebastian, B. Brănișteanu și E. Dorian. Acestea sunt considerate de autor o „mărturie” de nănllocuit a dimensiunii umane a unei perioade dramatice din viața evreilor români, mărturie ce nu poate fi substituită prin nici un document sau analiză istorică. În toate cele trei jurnale se regăsește atmosfera dominată de legislația privind discriminarea și excluderea treptată a evreilor din societatea românească, dar, mai important decât atât, ele oglindesc, în urma dramelor personale, reflecțiile autorilor asupra condiției lor de evrei, toți trei făcând parte din acea categorie a intelectualilor evrei integrați în viața culturală românească, refuzând însă să fie considerați asimilați. Această atitudine este explicată de Leon Volovici prin faptul că toți și-au asumat o identitate evreiască sesizabilă în scrierile lor, cu mult înainte de noul context politic de la sfârșitul perioadei interbelice.

Prin folosirea acestor jurnale contemporane cu epoca, ca sursă complementară sau alternativă la scrisul istoriei evreilor români, investigația efectuată de Leon Volovici contribuie atât la o mai bună înțelegere a naturii și evoluției relațiilor dintre intelectualii români și cei evrei în perioada luată în discuție, cât și la clarificarea „problemei comportamentului paradoxal și atitudinii diferite a autorităților române față de evreii <<noștri>> și cei <<străini>>, a urcușurilor și coborâșurilor politicii românești și a nenumăratelor fapte și evenimente – uneori minore, alteori de o importanță capitală – care au decis soarta evreilor din România”²⁵.

Condiția intelectualului evreu se regăsește și în ultima sa apariție editorială, *De la Iași la Ierusalim și înapoi*²⁶, dar de data aceasta din perspectiva personală a autorului. Lucrarea a stârnit un puternic ecou, dovadă fiind nenumăratele încercări de definire a acesteia, mergând de la

carte de memorii, carte de interviuri, carte confesivă, carte de mărturie până la carte meditație sau carte spovedanie, așa cum o numea profesorul Moshe Idel, cu ocazia prezentării acestora la Cercul cultural de la Ierusalim²⁷.

Însă din punctul de vedere al istoriei evreilor din România, cartea poate fi considerată și un document despre evoluția intelectualilor evrei din perioada ceaușistă, despre dilemele generate de opțiunile restrânse oferite de regimul comunist, ce propunea fie o formă de integrare des-eticizată, marcată oricum de tentația comunistă, fie de alternativa emigrării și stabilirii în Israel²⁸.

O altă temă importantă a cărții este aceea a dublei identități culturale a autorului. Ca un paradox survenit peste timp, el se regăsește într-o anumită măsură și evident sub alte coordonate, în lumea pe care a trecut-o prin filtrul critic al examinării științifice, în lumea jalonată de Fundoianu și Sebastian, cu ale lor moduri diferite de raportare la identitatea evreiască.

În loc de concluzie, se poate afirma că dilemele intelectualului evreu nu îl ocolesc nici pe L. Volovici, el recunoscând că preocuparea care a stat la baza apariției cărții a fost încercarea de reîntoarcere la mediul evreiesc din care provine, la redescoperirea rădăcinilor sale culturale. În fond, această preocupare de autodefinire îl apropie de Moses Gaster, împărtășind percepția avută de marele cărturar evreu, cu aproape 130 de ani înainte, asupra mediului evreiesc din România, o lume care a știut să stabilească un echilibru cu lumea înconjurătoare, evreii români stăpânind „arta de a rămâne evrei și de a fi în același timp deschiși spre lumea din care vin, fie că ei devin o parte a culturii majoritare, române în cazul nostru, fie că nu”. Un profil specific al evreimii române? „Nu superior, nu inferior”, răspunde Leon Volovici, „ci unul deosebit”²⁹.

Bibliografie

Elvin, B. „Nevoia de cultură din care am venit. Dialog cu Leon Volovici”, *Lettre Internationales* 64 (2008).

Fundoianu, Benjamin. *Judaism și elenism*. Edited by Leon Volovici and Remus Zăstroiu. București: Hasefer, 1999.

Safirman, Costel, Aura Christi, George Voicu and Moshe Idel. „Sub semnul dialogului. Ideea europeană la Cercul Cultural din Ierusalim”. *Contemporanul. Ideea europeană* 9/678 (2008): 19-26.

Schwefelberg, Arnold. *Amintirile unui intelectual evreu din România*. Edited by Leon Volovici. București: Hasefer, 2000.

Sebastian, Mihail. *Jurnal: 1935-1944*. Edited by Leon Volovici and Gabriela Omăt. București: Humanitas, 2003.

Volovici, Leon. *Antisemitic Discourse in Post-Communist Eastern Europe: An Overview*. Jerusalem: The Vidal Sassoon Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1998.

Volovici, Leon. “Antisemitism in Post-Communist Eastern Europe: A Marginal or Central Issue?”. *ACTA (Analysis of Current Trends in Antisemitism)* 5 (1994): 1-24.

Volovici, Leon. “Antisemitism in Romania”. In *The YIVO Encyclopedia Of Jews in Eastern Europe*, vol. II. New Haven and London: Yale University Press, 2008.

Volovici, Leon. „Benjamin Fondane: Judaism as Individual Experience and Existentialist Philosophy”. *Proceedings of the tenth World Congress of Jewish Studies*, division C, 2 (1990): 77-84.

Volovici, Leon. „Collaboration de B. Fondane a la presse juive roumaine”. În *Rencontre autor de Benjamin Fondane* , edited by M. Jutrin, 234-44. Paris: Parole et Silence, 2002.

Volovici, Leon. „Comment expliquer aux etrangers le specifique national. Une conference de Mihail Sebastian”. In *Nation and National Ideology: Past, Present and Prospects*, 128-37. Bucharest: New Europe College, 2002.

Volovici, Leon. *De la Iași la Ierusalim și înapoi. Pornind de la un dialog cu Sandu Frunză*. București: Ideea Europeană, 2007.

Volovici, Leon. „Dubla rădăcină culturală”. În *Reinventând Europa*, edited by R. Sorescu, 143-160. București: DU Style, 1998.

Volovici, Leon. „Entre Paris et Bucarest: lettres de Fondane a sa famille”. *Cahiers Benjamin Fondane* 5 (2001-2002): 83-91.

Volovici, Leon. “Exorcising Myths and Taboos in Romanian Society”. *East European Jewish Affairs* 2 (2001): 114-121.

Volovici, Leon. „Hitmodedutam shel manhighei ve-intelektualim iehudim im ha-antishemiut”. In *The History of the Jews in Romania: Between the Two World Wars*, edited by Raphael Vago and Liviu Rotman, 109-134. Tel Aviv: Tel Aviv University, 1996.

Volovici, Leon. *Ideologia naționalistă și „problema evreiască” în România anilor '30*. București: Humanitas, 1995.

Volovici, Leon. „Insula lui Mihail Sebastian”. *Apostrof* 11 (2007).

Volovici, Leon. Introduction to *Mihail Sebastian. Jurnal: 1935-1944*, edited by Leon Volovici and Gabriela Omăt, 5-11. București: Humanitas, 2003.

Volovici, Leon. „Jewish Intellectuals in Romania after World War I: The Answer to Antisemitism”. *Studia Judaica* IV (1995): 44-55.

Volovici, Leon. “Jews in the Post-Ceausescu Romania: “Centrality” and “Phobia””. In *Jewish Identity and Antisemitism in Central and South Eastern Europe*. Bucharest: Goethe Institut, 2003.

Volovici, Leon. „Le paradis perdu: B. Fondane – correspondance familiale”. *Cahiers Benjamin Fondane* 2 (1998): 143-60.

Volovici, Leon. „Moses Gaster and Ronetti Roman – Two Romanian Jewish Intellectuals facing Modernization”. *Studia Judaica* XV (2007): 137-47.

Volovici, Leon. „National Communism and Jewish Politics: Rabbi Moses Rosen's Miracles and Dilemmas”. In *Jewish Centers and Peripheries*, edited by I. Troen, 85-98. New Brunswick, 1999.

Volovici, Leon. “National Consciousness and the Antisemitic Challenge: Old and New Aspects in Romania”. *SHVUT (Jews and Jews Topics in the Soviet Union and Eastern Europe)* 3 (1990): 17-21

Volovici, Leon. “Nationalism, Antisemitism and Intellectuals in Romania during the 1930(s)”. *Beshvil-zikaron* 38 (2000): 4-11(in hebrew).

Volovici, Leon. „Romanian Intellectuals – Jewish Intellectuals during the Dictatorship of Antonescu”. *Romanian Jewish Studies* 1(1987): 77-89.

Volovici, Leon. „Romanian Jewish Intellectuals after World War I: Social and cultural trends”. *SHVUT* 16 (1993): 313-23.

Volovici, Leon. „Romanian Jewry under Rabbi Moses Rosen during the Ceaușescu Regime”. *Studies in Contemporary Jewry* XIX (2003): 45-51.

Volovici, Leon. „Romanian Literature”. In *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. II. New Haven and London: Yale University Press, 2008.

Volovici, Leon. „Romanian Writers – Jewish Writers: The Dilemmas of Cultural Identity”, *Studia Judaica* XIV (2005): 151-61.

Volovici, Leon. „Scriitor român – scriitor evreu”. *Izvoare. Revistă de literatură* 17-19 (1986): 73-92.

Volovici, Leon. „The Response of Jewish Leaders and Intellectuals to Antisemitism”. In *The History of the Jews in Romania: Between the Two World Wars*, edited by Raphael Vago and Liviu Rotman, 143-67. Tel Aviv: Tel Aviv University, 2005.

Volovici, Leon. „The Victims as Eyewitness: Jewish Intellectual Diaries During the Antonescu Period”. In *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews During the Antonescu Era*, edited by R. Braham, 195-213. New York: Columbia University Press, 1997).

Volovici, Leon. „Traectoria unui intelectual evreu din România: Arnold Schwefelberg”. *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* V (2000): 239-50.

Volovici, Leon. „Utopie, ideologie et litterature: Intellectuels et écrivains juifs en Roumanie au vingtième siècle”. In *Millenarismi nella cultura contemporanea*, edited by L. Rambaldi, 53-67. Milano: FrancoAngeli, 2000.

Volovici, Leon. „Victimele ca martori: jurnale ale intelectualilor evrei din timpul perioadei antonesciene”. In *Exterminarea evreilor români și ucrainieni în perioada antonesciană*, edited by Randolph Braham, 234-56. București: Hasefer, 2002.

Notes

¹ Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască” în România anilor '30* (București: Editura Humanitas, 1995), 11.

² Volovici, 207.

³ Volovici, 196-197.

⁴ Volovici, 199-200.

⁵ Volovici, 203. Alte studii dedicate de L. Volovici antisemitismului românesc sunt: “National Consciousness and the Antisemitic Challenge: Old and New Aspects in Romania”, *SHVUT (Jews and Jews Topics in the Soviet Union and Eastern Europe)* 3 (1990): 17-21; “Antisemitism in Post-Communist Eastern Europe: A Marginal or Central Issue?”, *ACTA (Analysis of Current Trends in Antisemitism)* 5 (1994): 24; *Antisemitic Discourse in Post-Communist Eastern Europe: An Overview* (Jerusalem: The Vidal Sassoon Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1998), 14-20; “Nationalism, Antisemitism and Intellectuals in Romania during the 1930(s)”, *Beshvil-zikaron* 38 (2000):4-11 (în ebraică); “Exorcising Myths and Taboos in Romanian Society”, *East European Jewish Affairs* 2 (2001): 114-121; “Jews in the Post-Ceausescu Romania: “Centrality” and “Phobia””, în *Jewish Identity and Antisemitism in Central and South Eastern Europe* (Bucharest: Goethe Institut, 2003), 110-21; “Antisemitism in

Romania”, în *The YIVO Encyclopedia Of Jews in Eastern Europe*, vol. II, (New Haven and London: Yale University Press, 2008).

⁶ Leon Volovici, „Moses Gaster and Ronetti Roman – Two Romanian Jewish Intellectuals facing Modernization”, *Studia Judaica* XV (2007): 137-47.

⁷ Volovici, „Moses Gaster and Ronetti Roman – Two Romanian Jewish Intellectuals facing Modernization”, 139.

⁸ B. Elvin, „Nevoia de cultură din care am venit. Dialog cu Leon Volovici”, *Lettre Internationale* 64 (2008).

⁹ „Romanian Jewish Intellectuals after World War I: Social and cultural trends”, *SHVUT* 16 (1993): 313-23; „Jewish Intellectuals in Romania after World War I: The Answer to Antisemitism”, *Studia Judaica* IV (1995): 44-55; „Hitmodedutam shel manhighei ve-intelektualim iehudim im ha-antishemiut”, în *The History of the Jews in Romania: Between the Two World Wars*, ed. R. Vago și L. Rotman (Tel Aviv: Tel Aviv University, 1996), 109-134, (în ebraică); „Utopie, ideologie et litterature: Intellectuels et ecrivains juifs en Roumanie au vingtieme siecle”, în *Millenarismi nella cultura contemporanea*, ed. L. Rambaldi (Milano: FrancoAngeli, 2000), 53-67; „The Response of Jewish Leaders and Intellectuals to Antisemitism”, în *The History of the Jews in Romania: Between the Two World Wars* (Tel Aviv: Tel Aviv University, 2005), 143-178.

¹⁰ Leon Volovici, „Romanian Jewish Intellectuals after World War I. Social and Cultural Trends”, *SHVUT* 16 (1993): 316.

¹¹ Leon Volovici, „Jewish Intellectuals in Romania after World War I: The Answer to Antisemitism”, *Studia Judaica* IV (1995): 47.

¹² Leon Volovici, „Scriitor român – scriitor evreu”, *Izvoare. Revistă de literatură* 17-19 (1986): 73-92.

¹³ Leon Volovici, „Romania Writers – Jewish Writers: The Dilemmas of Cultural Identity”, *Studia Judaica* XXX (2005): 151-61.

¹⁴ Volovici, „Romania Writers – Jewish Writers: The Dilemmas of Cultural Identity”, 155.

¹⁵ Volovici, „Romania Writers – Jewish Writers: The Dilemmas of Cultural Identity”, 160.

¹⁶ Problematika dublei identități culturale se regăsește și în alte studii, precum: „Dubla rădăcină culturală”, în *Reinventând Europa*, ed. R. Sorescu (București: DU Style, 1998), 143-60; „Romanian Literature”, în *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. II (New Haven and London: Yale University Press, 2008).

¹⁷ Tot aici merită menționată și ediția critică B. Fundoianu, *Judaism și elenism*, ed. Leon Volovici și Remus Zăstroiu (București: Hasefer, 1999). Opera și destinul lui B. Fundoianu reprezintă temă de cercetare în studii precum: „Benjamin Fondane: Judaism as Individual Experience and Existentialist Philosophy”, *Proceedings of the tenth World Congress of Jewish Studies* division C 2 (1990): 77-84 (traducerea în ebraică în *Iton* 77 (1995); „Le paradis perdu: B. Fondane – correspondance familiale”, *Cahiers Benjamin Fondane* 2 (1998): 143-60; „Entre Paris et Bucarest: lettres de Fondane a sa famille”, *Cahiers Benjamin Fondane* 5 (2001-2002): 83-91; „Collaboration de B. Fondane a la presse juive roumaine”, în *Rencontre autor de Benjamin Fondane*, ed. M. Jutrin (Paris: Parole et Silence, 2002), 234-44; „Epilogue d'une amitie (Cioran-Fondane)”, *Cahiers Benjamin Fondane*, 6 (2003): 108-12.

¹⁸ O a doua ediție a apărut tot la editura Humanitas, în anul 2005.

¹⁹ Leon Volovici, prefață la *Mihail Sebastian. Jurnal: 1935-1944*, ediția a II-a, ed. Leon Volovici (București: Humanitas, 2003), 7.

²⁰ Despre M. Sebastian vezi și: „Comment expliquer aux etrangers le specifique national. Une conference de Mihail Sebastian”, în *Nation and National Ideology: Past, Present and Prospects* (Bucharest: New Europe College, 2002), 128-137; „Insula lui Mihail Sebastian”, *Apostrof* 11 (2007).

²¹ *Arnold Schwefelberg. Amintirile unui intelectual evreu din România*, ed. Leon Volovici (București: Editura Hasefer, 2000).

²² Leon Volovici, studiu introductiv la *Arnold Schwefelberg. Amintirile unui intelectual evreu din România*, 12.

²³ Volovici, „Studiu introductiv”, 17. Despre Schwefelberg vezi și „Traectoria unui intelectual evreu din România: Arnold Schwefelberg”, *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* V (2000): 239-50.

²⁴ Leon Volovici, „Victimele ca martori: jurnale ale intelectualilor evrei din timpul perioadei antonesciene”, în *Exterminarea evreilor români și ucrainieni în perioada antonesciană*, ed. R. Braham (București:Editura Hasefer, 2002), 234-56; *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews During the Antonescu Era*, ed. R. Braham (New York: Columbia University Press, 1997), 195-213.

²⁵ Volovici, „Victimele ca martori: jurnale ale intelectualilor evrei din timpul perioadei antonesciene, 255. Condiția intelectualului evreu din perioada antonesciană este dezbătută și în „Romanian Intellectuals – Jewish Intellectuals during the Dictatorship of Antonescu”, *Romanian Jewish Studies* 1(1987): 77-89.

²⁶ *De la Iași la Ierusalim și înapoi. Pornind de la un dialog cu Sandu Frunză* (București: Ideea Europeană, 2007).

²⁷ Costel Safirman et al., „Sub semnul dialogului. Ideea europeană la Cercul Cultural din Ierusalim”, *Contemporanul. Ideea europeană* 9 (678) (2008): 20.

²⁸ De altfel, statutul evreimii române în perioada ceaușistă se regăsește ca subiect de investigație în studii precum: „National Communism and Jewish Politics: Rabbi Moses Rosen's Miracles and Dilemmas”, în *Jewish Centers and Peripheries*, ed. I. Troen (New Brunswick, 1999), 85-98; „Romanian Jewry under Rabbi Moses Rosen during the Ceaușescu Regime”, *Studies in Contemporary Jewry* XIX (2003): 45-51.

²⁹ Safirman et al., „Sub semnul dialogului”, 26.